

Diskrétní matematika – 3. týden
Elementární teorie čísel – prvočísla, Eulerova věta,
řád prvku

Jan Slovák

Masarykova univerzita
Fakulta informatiky

jaro 2017

Obsah přednášky

- 1 Aritmetické funkce
- 2 Multiplikatívni aritmetické funkce
 - Eulerova funkce φ
- 3 Malá Fermatova věta, Eulerova věta

Doporučené zdroje

- Jan Slovák, Martin Panák, Michal Bulant
Matematika drsně a svižně, e-text na
www.math.muni.cz/Matematika_drsne_svizne.
- Michal Bulant, výukový text k přednášce **Elementární teorie čísel**, <http://is.muni.cz/el/1431/podzim2012/M6520/um/main-print.pdf>
- Jiří Herman, Radan Kučera, Jaromír Šimša, **Metody řešení matematických úloh**. MU Brno, 2001.
- William Stein, **Elementary Number Theory: Primes, Congruences, and Secrets**, Springer, 2008. Dostupné na <http://wstein.org/ent/ent.pdf>
- Radan Kučera, výukový text k přednášce **Algoritmy teorie čísel**,
<http://www.math.muni.cz/~kucera/texty/ATC10.pdf>

Aritmetické funkce

Aritmetickou funkcí zde rozumíme funkci, jejímž definičním oborem je množina přirozených čísel.

Definice

Rozložme přirozené číslo n na prvočísla: $n = p_1^{\alpha_1} \cdots p_k^{\alpha_k}$. Hodnotu *Möbiovy funkce* $\mu(n)$ definujeme rovnu 0, pokud pro některé i platí $\alpha_i > 1$ a rovnu $(-1)^k$ v opačném případě. Dále definujeme $\mu(1) = 1$.

Příklad

$$\mu(4) = \mu(2^2) = 0, \mu(6) = \mu(2 \cdot 3) = (-1)^2, \mu(2) = \mu(3) = -1.$$

Dobrym příkladem aritmetických funkcí jsou počty dělitelů a součty dělitelů, $\tau(n)$ a $\sigma(n)$.

Důsledek

- Každý kladný dělitel čísla $a = p_1^{n_1} \cdot \dots \cdot p_k^{n_k}$ je tvaru $p_1^{m_1} \cdot \dots \cdot p_k^{m_k}$, kde $m_1, \dots, m_k \in \mathbb{N}_0$ a $m_1 \leq n_1, m_2 \leq n_2, \dots, m_k \leq n_k$.
- Číslo a má tedy právě $\tau(a) = (n_1 + 1)(n_2 + 1) \cdot \dots \cdot (n_k + 1)$ kladných dělitelů, jejichž součet je

$$\sigma(a) = \frac{p_1^{n_1+1} - 1}{p_1 - 1} \cdot \dots \cdot \frac{p_k^{n_k+1} - 1}{p_k - 1}.$$

Möbiova funkce se objevuje v tzv. *Möbiově inverzní formuli*.

Lemma

Pro $n \in \mathbb{N} \setminus \{1\}$ platí $\sum_{d|n} \mu(d) = 0$.

Důkaz.

Zapišeme-li n ve tvaru $n = p_1^{\alpha_1} \cdots p_k^{\alpha_k}$, pak všechny dělitele d čísla n jsou tvaru $d = p_1^{\beta_1} \cdots p_k^{\beta_k}$, kde $0 \leq \beta_i \leq \alpha_i$ pro všechna $i \in \{1, \dots, k\}$. Proto

$$\begin{aligned} \sum_{d|n} \mu(d) &= \sum_{\substack{(\beta_1, \dots, \beta_k) \in (\mathbb{N} \cup \{0\})^k \\ 0 \leq \beta_i \leq \alpha_i}} \mu(p_1^{\beta_1} \cdots p_k^{\beta_k}) = \\ &= \sum_{(\beta_1, \dots, \beta_k) \in \{0, 1\}^k} \mu(p_1^{\beta_1} \cdots p_k^{\beta_k}) \\ &= \binom{k}{0} + \binom{k}{1} \cdot (-1) + \binom{k}{2} \cdot (-1)^2 + \cdots + \binom{k}{k} \cdot (-1)^k \\ &= (1 + (-1))^k = 0. \end{aligned}$$

Potřebujeme ještě specifickou kovoluci, tzv. *Dirichletův součin*.

Definice

Buďte f, g aritmetické funkce. Jejich *Dirichletův součin* je definován předpisem

$$(f \circ g)(n) = \sum_{d|n} f(d) \cdot g\left(\frac{n}{d}\right) = \sum_{d_1 d_2 = n} f(d_1) \cdot g(d_2).$$

Lemma

Dirichletův součin je asociativní.

Důkaz.

$$((f \circ g) \circ h)(n) = \sum_{d_1 d_2 d_3 = n} f(d_1) \cdot g(d_2) \cdot h(d_3) = (f \circ (g \circ h))(n)$$

Dvě pomocné "jednotkové" funkce

Definujme dvě pomocné funkce \mathbb{I} a I předpisem $\mathbb{I}(1) = 1$, $\mathbb{I}(n) = 0$ pro všechna $n > 1$, resp. $I(n) = 1$ pro všechna $n \in \mathbb{N}$. Pak pro každou aritmetickou funkci f platí:

$$f \circ \mathbb{I} = \mathbb{I} \circ f = f \quad \text{a} \quad (I \circ f)(n) = (f \circ I)(n) = \sum_{d|n} f(d).$$

Dále platí $I \circ \mu = \mu \circ I = \mathbb{I}$, neboť

$$\begin{aligned}(I \circ \mu)(n) &= \sum_{d|n} I(d)\mu\left(\frac{n}{d}\right) = \sum_{d|n} I\left(\frac{n}{d}\right)\mu(d) = \\ &= \sum_{d|n} \mu(d) = 0 \quad \text{pro všechna } n > 1\end{aligned}$$

podle lemmatu za definicí Möbiovy funkce (pro $n = 1$ je tvrzení zřejmé).

Věta (Möbiova inverzní formule)

Nechť je aritmetická funkce F definovaná pomocí aritmetické funkce f předpisem $F(n) = \sum_{d|n} f(d)$. Pak lze funkci f vyjádřit ve tvaru

$$f(n) = \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) \cdot F(d).$$

Důkaz.

Vztah $F(n) = \sum_{d|n} f(d)$ lze jiným způsobem zapsat jako $F = f \circ I$. Proto $F \circ \mu = (f \circ I) \circ \mu = f \circ (I \circ \mu) = f \circ \mathbb{I} = f$, což je tvrzení věty. □

Definice

Multiplikatívni funkcí přirozených čísel rozumíme takovou aritmetickou funkci, která splňuje, že pro všechny dvojice **nesoudělných** čísel $a, b \in \mathbb{N}$ platí

$$f(a \cdot b) = f(a) \cdot f(b).$$

Příklad

Multiplikatívni funkcemi jsou např. funkce $f(n) = \sigma(n)$, $f(n) = \tau(n)$, či $f(n) = \mu(n)$ nebo, jak brzy dokážeme i tzv. Eulerova funkce $f(n) = \varphi(n)$.

Eulerova funkce

Definice

Nechť $n \in \mathbb{N}$. Definujme Eulerovu funkci φ předpisem

$$\varphi(n) = |\{a \in \mathbb{N} \mid 0 < a \leq n, (a, n) = 1\}|$$

Příklad

$\varphi(1) = 1, \varphi(5) = 4, \varphi(6) = 2$, je-li p prvočíslo, je zřejmě
 $\varphi(p) = p - 1$.

Nyní dokážeme několik důležitých tvrzení o funkci φ :

Lemma

Nechť $n \in \mathbb{N}$. Pak $\sum_{d|n} \varphi(d) = n$.

Důkaz.

Uvažme n zlomků

$$\frac{1}{n}, \frac{2}{n}, \frac{3}{n}, \dots, \frac{n-1}{n}, \frac{n}{n}.$$

Zkrátíme-li zlomky na základní tvar a seskupíme podle jmenovatelů, snadno dostaneme právě uvedené tvrzení. □

Věta

Nechť $n \in \mathbb{N}$, jehož rozklad je tvaru $n = p_1^{\alpha_1} \cdots p_k^{\alpha_k}$. Pak

$$\varphi(n) = n \cdot \left(1 - \frac{1}{p_1}\right) \cdots \left(1 - \frac{1}{p_k}\right).$$

Důkaz.

S využitím předchozího lemmatu a Möbiovy inverzní formule dostáváme

$$\begin{aligned}\varphi(n) &= \sum_{d|n} \mu(d) \frac{n}{d} = n - \frac{n}{p_1} - \cdots - \frac{n}{p_k} + \cdots + (-1)^k \frac{n}{p_1 \cdots p_k} = \\ &= n \cdot \left(1 - \frac{1}{p_1}\right) \cdots \left(1 - \frac{1}{p_k}\right).\end{aligned}$$

Poznámka

Předchozí výsledek lze obdržet i bez použití Möbiovy inverzní formule pomocí principu inkluze a exkluze na základě zjištění počtu čísel soudělných s n v určitém intervalu.

Důsledek

Nechť $a, b \in \mathbb{N}$, $(a, b) = 1$. Pak

$$\varphi(a \cdot b) = \varphi(a) \cdot \varphi(b).$$

Poznámka

Rovněž toto tvrzení lze odvodit nezávisle na základě poznatku $(n, ab) = 1 \iff (n, a) = 1 \wedge (n, b) = 1$. Spolu se snadno odvoditelným výsledkem

$$\varphi(p^\alpha) = p^\alpha - p^{\alpha-1} = (p-1) \cdot p^{\alpha-1}$$

pak lze odvodit vztah pro výpočet φ již třetím způsobem.

Malá Fermatova věta

Jeden z nejdůležitějších výsledků elementární teorie čísel.

Věta (Fermatova, Malá Fermatova)

Nechť $a \in \mathbb{Z}$, p prvočíslo, $p \nmid a$. Pak

$$a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}.$$

Důkaz.

Tvrzení vyplyne jako snadný důsledek Eulerovy věty. Dá se ale dokázat i přímo (např. matematickou indukcí nebo kombinatoricky) □

Důsledek

Nechť $a \in \mathbb{Z}$, p prvočíslo. Pak

$$a^p \equiv a \pmod{p}.$$

Úplná a redukovaná soustava zbytků

Definice

Úplná soustava zbytků modulo m je libovolná m -tice čísel po dvou nekongruentních modulo m (nejčastěji $0, 1, \dots, m-1$).

Redukovaná soustava zbytků modulo m je libovolná $\varphi(m)$ -tice čísel nesoudělných s m a po dvou nekongruentních modulo m .

Lemma

Nechť $x_1, x_2, \dots, x_{\varphi(m)}$ tvoří redukovanou soustavu zbytků modulo m . Je-li $a \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = 1$ pak i čísla $a \cdot x_1, \dots, a \cdot x_{\varphi(m)}$ tvoří redukovanou soustavu zbytků modulo m .

Důkaz.

Protože $(a, m) = 1$ a $(x_i, m) = 1$, platí $(a \cdot x_i, m) = 1$. Kdyby pro nějaká i, j platilo $a \cdot x_i \equiv a \cdot x_j \pmod{m}$, po vydělení obou stran kongruence číslem a nesoudělným s m dostaneme $x_i \equiv x_j \pmod{m}$.

Eulerova věta

Věta (Eulerova)

Nechť $a \in \mathbb{Z}$, $m \in \mathbb{N}$, $(a, m) = 1$. Pak

$$a^{\varphi(m)} \equiv 1 \pmod{m}.$$

Důkaz.

Bud' $x_1, x_2, \dots, x_{\varphi(m)}$ libovolná redukovaná soustava zbytků modulo m . Podle předchozího lemmatu je i $a \cdot x_1, \dots, a \cdot x_{\varphi(m)}$ redukovaná soustava zbytků modulo m . Platí tedy, že pro každé i existuje j ($i, j \in \{1, 2, \dots, \varphi(m)\}$) tak, že $a \cdot x_i \equiv x_j \pmod{m}$.

Vynásobením dostáváme

$(a \cdot x_1) \cdot (a \cdot x_2) \cdots (a \cdot x_{\varphi(m)}) \equiv x_1 \cdot x_2 \cdots x_{\varphi(m)} \pmod{m}$. Po úpravě

$$a^{\varphi(m)} \cdot x_1 \cdot x_2 \cdots x_{\varphi(m)} \equiv x_1 \cdot x_2 \cdots x_{\varphi(m)} \pmod{m}$$

vydělení číslem $x_1 \cdot x_2 \cdots x_{\varphi(m)}$ dostaneme požadované. □

Řád čísla

S Eulerovou funkcí a Eulerovou větou úzce souvisí důležitý pojem *řád čísla modulo m* :

Definice

Nechť $a \in \mathbb{Z}$, $m \in \mathbb{N}$ $(a, m) = 1$. *Řádem čísla a modulo m* rozumíme nejmenší přirozené číslo n splňující

$$a^n \equiv 1 \pmod{m}.$$

Poznámka

To, že je řád definován, plyne z Eulerovy věty – pro každé číslo nesoudělné s modulem je totiž jistě jeho řád nejvýše roven $\varphi(m)$. Jak později uvidíme, velmi důležitá jsou právě ta čísla, jejichž **řád je roven právě $\varphi(m)$** – tato čísla nazýváme primitivními kořeny modulo m a hrají důležitou roli mj. při řešení binomických kongruencí.

Příklad

Pro libovolné $m \in \mathbb{N}$ má číslo 1 modulo m řád 1. Číslo -1 má řád

- 1 pro $m = 1$ nebo $m = 2$
- 2 pro $m > 2$

Uved'me nyní několik zásadních tvrzení udávajících vlastnosti řádu čísla modulo m :

Lemma

Nechť $m \in \mathbb{N}$, $a, b \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = (b, m) = 1$. Jestliže $a \equiv b \pmod{m}$, pak obě čísla a, b mají stejný řád modulo m .

Důkaz.

Umocněním kongruence $a \equiv b \pmod{m}$ na n -tou dostaneme $a^n \equiv b^n \pmod{m}$, tedy $a^n \equiv 1 \pmod{m} \iff b^n \equiv 1 \pmod{m}$. □

Lemma

Nechť $m \in \mathbb{N}$, $a \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = 1$. Je-li řád čísla a modulo m roven $r \cdot s$, (kde $r, s \in \mathbb{N}$), pak řád čísla a^r modulo m je roven s .

Důkaz.

Protože žádné z čísel $a, a^2, a^3, \dots, a^{rs-1}$ není kongruentní s 1 modulo m , není ani žádné z čísel $a^r, a^{2r}, a^{3r}, \dots, a^{(s-1)r}$ kongruentní s 1. Platí ale $(a^r)^s \equiv 1 \pmod{m}$, proto je řád a^r modulo m roven s . □

Poznámka

Opak obecně neplatí – z toho, že řád čísla a^r modulo m je roven s ještě neplyne, že řád čísla a modulo m je $r \cdot s$.

Např pro $m = 13$ máme:

$a = 3$, $a^2 = 9 \pmod{13}$, $a^3 = 27 \equiv 1 \pmod{13} \Rightarrow 3$ má řád 3 mod 13.

$b = -4$, $b^2 = 16 \not\equiv 1 \pmod{13}$, $b^3 = -64 \equiv 1 \pmod{13} \Rightarrow -4$ má řád 3 mod 13.

Přitom $(-4)^2 = 16 \equiv 3 \pmod{13}$ má stejný řád 3 jako číslo 3, ale číslo -4 nemá řád $2 \cdot 3$.

Přesný popis závislosti řádu na exponentu dávají následující 2 věty:

Věta

Nechť $m \in \mathbb{N}$, $a \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = 1$. Označme r řád čísla a modulo m . Pak pro libovolná $t, s \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ platí

$$a^t \equiv a^s \pmod{m} \iff t \equiv s \pmod{r}.$$

Důkaz.

Bez újmy na obecnosti lze předpokládat, že $t \geq s$. Vydělíme-li číslo $t - s$ číslem r se zbytkem, dostaneme $t - s = q \cdot r + z$, kde $q, z \in \mathbb{N}_0, 0 \leq z < r$.

" \Leftarrow " Protože $t \equiv s \pmod{r}$, máme $z = 0$, a tedy $a^{t-s} = a^{qr} = (a^r)^q \equiv 1^q \pmod{m}$. Vynásobením obou stran kongruence číslem a^s dostaneme tvrzení.

" \Rightarrow " Z $a^t \equiv a^s \pmod{m}$ plyne $a^s \cdot a^{qr+z} \equiv a^s \pmod{m}$. Protože je $a^r \equiv 1 \pmod{m}$, je rovněž $a^{qr+z} \equiv a^z \pmod{m}$. Celkem po vydělení obou stran kongruence číslem a^s (které je nesoudělné s modulem), dostáváme $a^z \equiv 1 \pmod{m}$. Protože $z < r$, plyne z definice řádu, že $z = 0$, a tedy $r \mid t - s$. □

Zřejmým důsledkem předchozí věty a Eulerovy věty je následující tvrzení

Důsledek

Nechť $m \in \mathbb{N}$, $a \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = 1$. Označme r řád čísla a modulo m .

- ① *Pro libovolné $n \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ platí*

$$a^n \equiv 1 \pmod{m} \iff r \mid n.$$

- ② *$r \mid \varphi(m)$*

Následující věta je zobecněním předchozího Lemmatu.

Věta

Nechť $m, n \in \mathbb{N}$, $a \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = 1$. Je-li řád čísla a modulo m roven $r \in \mathbb{N}$, je řád čísla a^n modulo m roven $\frac{r}{(n,r)}$.

Důkaz.

Protože $\frac{r \cdot n}{(r,n)} = [r, n]$, což je zřejmě násobek r , máme

$$(a^n)^{\frac{r}{(n,r)}} = a^{[r,n]} \equiv 1 \pmod{m}$$

(plyne z předchozího Důsledku, neboť $r \mid [r, n]$). Na druhou stranu, je-li $k \in \mathbb{N}$ libovolné takové, že $(a^n)^k = a^{n \cdot k} \equiv 1 \pmod{m}$, dostáváme (r je řád a), že $r \mid n \cdot k$ a dále víme, že $\frac{r}{(n,r)} \mid \frac{n}{(n,r)} \cdot k$ a díky nesoudělnosti čísel $\frac{r}{(n,r)}$ a $\frac{n}{(n,r)}$ dostáváme $\frac{r}{(n,r)} \mid k$. Proto je $\frac{r}{(n,r)}$ řádem čísla a^n modulo m . □

Poslední z této řady tvrzení dává do souvislosti řády dvou čísel a řád jejich součinu:

Lemma

Nechť $m \in \mathbb{N}$, $a, b \in \mathbb{Z}$, $(a, m) = (b, m) = 1$. Jestliže a je řádu r a b je řádu s modulo m , kde $(r, s) = 1$, pak číslo $a \cdot b$ je řádu $r \cdot s$ modulo m .

Důkaz.

Označme δ řád čísla $a \cdot b$. Pak $(ab)^\delta \equiv 1 \pmod{m}$ a umocněním obou stran kongruence dostaneme $a^{r\delta} b^{r\delta} \equiv 1 \pmod{m}$. Protože je r řádem čísla a , je $a^r \equiv 1 \pmod{m}$, tj. $b^{r\delta} \equiv 1 \pmod{m}$, a proto $s \mid r\delta$. Z nesoudělnosti r a s plyne $s \mid \delta$. Analogicky dostaneme i $r \mid \delta$, a tedy (opět s využitím nesoudělnosti r, s) $r \cdot s \mid \delta$. Obráceně zřejmě platí $(ab)^{rs} \equiv 1 \pmod{m}$, proto $\delta \mid rs$. Celkem tedy $\delta = rs$. □